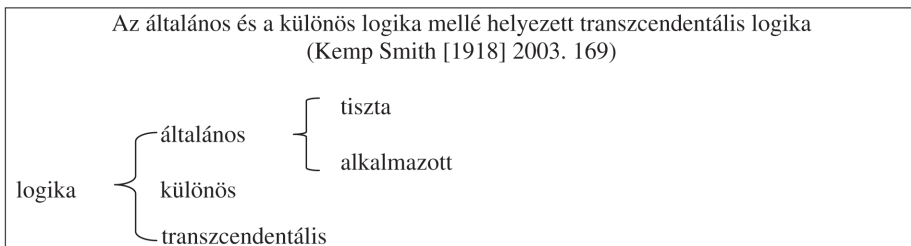

HANKOVSKY TAMÁS

Kant transzcendentális logikája mint általános logika

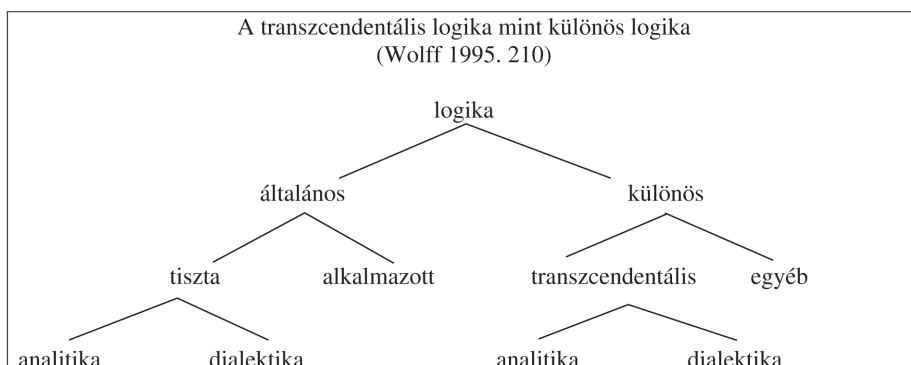
I. PROBLÉMAFELVETÉS

A transzcendentális logika pontos helyét annak ellenére is nehéz kijelölni a Kant által logikának hívott tudomány egészén belül, hogy *A tiszta ész kritikája* láthatólag megpróbálja pozicionálni a logika más fajtáihoz képest. Korábban tekintélyes szerzők mintegy harmadik fő részterületként az *általános* és a *különös* logika *mellé* helyezték.

Az újabb szakirodalomban viszont legtöbbször azzal az elgondolással találkozunk, hogy a transzcendentális logika a *különös* logikák közé tartozik,¹ és mint ilyen vagy egy sajátos tárgyterülettel rendelkezik, vagy az észhasználat sajátos formáját írja le.

¹ Ez az elképzelés persze nem új keletű, hanem már az első kantiánusok kézikönyveiben találkozni vele. Vö. Vázquez Lobeiras 2001. 106.

Néhány éve képviselőkre talál az a vélemény is, hogy a transzcendentális logika nem egy harmadik logika az általános és a különös mellett, és nem is a különös logikák közé tartozik, hanem az *általános* logikához (Tolley 2012; Zinkstok 2013). Az elmúlt száz évben tehát gyakorlatilag az összes besorolási lehetőségnek akadtak hívei, aminek aligha lehet más oka, mint hogy Kant nem fogalmaz elég egyértelműen, amikor a korábban is ismert logikák mellé, vagy valamilyen belül, egy új logikát kíván felvenni.

Feltűnő, hogy amikor *A transzcendentális logika eszméje* című fejezet első alfejezete elvégzi a logika felosztását és megismertet bennünket a különös, illetve az általános logika fogalmával, majd ez utóbbin belül alkalmazott és tiszta logikát különböztet meg, egyáltalán nem említi a transzcendentális logikát. Ennek bevezetésére a második alfejezet szolgál, ahol Kant ezt az általa felfedezett logikát az előzőleg ismertetettek közül háromszor is az általános logikával állítja szembe, míg másfajta logikák nem kerülnek már szóba. A harmadik és negyedik alfejezet már címével is azt a benyomást kelti, hogy a transzcendentális logika az általános logika komplementere. Ugyanerre utal az is, hogy egyazon elv mentén oszthatók analitikára és dialektikára, és hogy az különbözteti meg őket egymástól, hogy a transzcendentális változat analitikája „az igazság logikája” (B 87), az általánosé viszont nem az. Mivel az *A logikáról általában* címet viselő első alfejezetben – amelyről joggal feltételezzük, hogy a logika teljes felosztását nyújtja – a további jelzőkkel közelebbről meg nem határozott általános logikával csak a különös van szembeállítva, magától adódik a következtetés, hogy a transzcendentális logika egyike a különös logikáknak.

Úgy tűnik, éppen ez a felosztásból kiolvasható érv nyom a legtöbbet a latban a transzcendentális logika különös logikaként való besorolása mellett, hiszen más megfontolások ellentétes konklúzióhoz vezetnek. Mihelyt számba vesszük ugyanis, hogy mi jellemző egy különös logikára, azonnal gondok merülnek fel a transzcendentális logikával való azonosítását illetően. Az „értelem különös használatának logikája” *először* is „azokat a szabályokat tartalmazza, melyeket követve meghatározott fajtájú tárgyakra helyesen gondolkodhatunk” (B 76). E szabályo-

kat *másodsor* az adott tárgyak alapos ismeretének birtokában lehet csak megfogalmazni, azután, hogy a rájuk vonatkozó tudomány már „réges-rég készen áll, s már csak az utolsó simításokra van szüksége, hogy tökélyre jusson” (B 76). *Haradszor* a különös logika Kant szerint olyan organon, amelynek segítségével az adott tudományon belül új ismereteket szerezhetünk. Ezzel szemben Kant éppen azt hangsúlyozza, hogy a transzcendentális logika csupán „az értelem empirikus használatának megítélését szolgáló kánon” (B 88), és ha *általános organonná* teszik, akkor éppúgy a látszat logikájává válik, mint ahogyan az általános logika is dialektika, ha nem kánonként, hanem organonként használjuk.

Ettől függetlenül a különös logikák első és második kritériuma még teljesülhetne, ha sikerülne olyan speciális tárgyterületet és hozzá tartozó ősi tudományt találni, amelyet – szemben más tárgyakkal és más tudományokkal – a transzcendentális logika szabályai határoznak meg. Több Kant-kutató is a metafizikát nevezi meg ilyen tudományként (pl. Pinder 1979. 319; Wolff 1995. 210; Höffe 2004. 119–120). Csakhogy a második kritérium a metafizika esetében nem teljesül, mert legalábbis Kant szerint a legkevésbé sem igaz, hogy a metafizika réges-rég tudományként létezik, és így logikájának felállítása révén már csak tökéletesíteni kell. Az első kritérium viszont azt a kérdést veti fel, hogyan lehet a metafizika tárgyterületét a tárgyak összességén belüli szűkebb osztályként felfogni. Melyek volnának azok a különös metafizikai tárgyak, amelyekről a transzcendentális logikával mint különös logikával gondolkodnánk?² Nem válaszolhatjuk erre azt, hogy „a tárgyak, amelyeknek a priori struktúráját a transzcendentális logika kutatja, *a lehetséges tapasztalat tárgyai*” (Stuhlmann-Laeisz 1976. 6–7). Igaz ugyan, hogy ha kellően tágran értjük a tárgy fogalmát, és mindent tárgynak ismerünk el, amiről gondolkodni lehet (Kant 2004. 296.) – fenomenont és noumenont egyaránt –, akkor a lehetséges tapasztalatra hivatkozva kijelölhetünk egy olyan osztályt, amely nem tartalmaz minden tárgyat, és így a hozzá tartozó logikát akár különös logikaként is felfoghatnánk. A transzcendentális logika azonban szélesebb körben alkalmazható, mint ez az osztály – ha nem is megismerésre, de legalább gondolkodásra,³ hiszen „*a gondolkodáson belül* a kategóriákat nem korlátozzák érzéki szemléletünk feltételei, hanem korlátlan tér

² Az úgynevezett általános metafizika kivétel nélkül minden létezővel foglalkozik. Következésképpen ha a transzcendentális logika valóban az általános metafizika logikája volna, akkor nem különös, hanem általános logika volna. Ha viszont a transzcendentális logikát a korabeli speciális metafizikáknak kívánjuk megfeleltetni, akkor olyan tárgyakhoz rendeljük, amelyekkel Kantnál leginkább a transzcendentális dialektikában találkozunk.

³ Isten például biztosan nem tartozik a számunkra lehetséges tapasztalat körébe, a fogalmában rejlő sokféleséget mégis a kategóriáknak megfelelő módon foglaljuk szintetikus egységbe. Hiszen „tárgyakat *elgondolni* nem tudunk másként, mint kategóriák által” (Kant 2004. 168). Isten elgondolására pedig Kant filozófiájában is szükség van. Azért kell posztulálnunk a létét, hogy olyan lényt *gondolhasunk* el a jelenségek világán túl, aki megfelelő kauzalitással rendelkezik ahhoz, hogy megvalósítsa a legfőbb jóból azt, ami a mi lehetőségeinket meghaladja (Kant 1998. 149).

nyílik előttük, és szemléletre csupán gondolkodásunk tárgyának megismeréséhez, az objektum meghatározásához van szükség” (Kant 2004. 168).⁴

Ez utóbbi megállapítás annak a tételnek az irányába mutat, amelyet a közelmúltban Clinton Tolley, majd Johannes Theodoor Zinkstok vett határozottan a védelmébe. Eszerint *a transzcendentális logika nem az egyik különös logika, hanem általános logika*.⁵ Érveik bemutatása helyett a következő szakaszban egy az övékétől különböző úton, *A transzcendentális logika eszméje* című fejezet szövegközeli elemzésére szorítkozva megmutatom, hogy Kant a transzcendentális logikát valóban nem sorolta a különösnek hívott logikák közé, hanem legalábbis egy bizonyos szempontból általános logikának tekintette. Az utolsó szakaszban fogok arról beszélni, milyen szempontból általános a transzcendentális logika, és milyen szempontból nem.

II. A LOGIKA FELOSZTÁSA A TRANSZCENDENTÁLIS LOGIKA ESZMÉJE CÍMŰ FEJEZETBEN

A logika felosztását Zinkstok nyomán a következő ábrával adhatjuk meg.

⁴ A fordítást módosítottam, a kiemelések az eredetiben. – H. T.

⁵ Tolley a transzcendentális logikát éppoly általánosnak tekinti, mint az úgynevezett általános logikát, vagyis *minden gondolkodás* lehetőségéi feltételének. A két logika közötti különbséget abban látja, hogy más-más aspektusból vizsgálják a gondolkodást: az úgynevezett általános logika a formájára, a transzcendentális viszont arra a tartalomra koncentrál, amely nélkül semmilyen gondolkodás nem lehetséges. A transzcendentális logika általános mivoltának hangsúlyozása azonban eltereli Tolley figyelmét annak vizsgálatáról, hogy korlátozott-e *valamilyen* értelemben a transzcendentális logika, ezért álláspontja egyoldalú marad. Bár Zinkstok sem sorolja a különös logikák közé a transzcendentális logikát, hiszen az szerinte is *minden tárgy* elgondolásában szerepet kap, interpretációja szerint egyfajta korlátozottság mégis jellemzi, ami az úgynevezett általános logikától is megkülönbözteti. A transzcendentális logika *nem* foglalkozik *minden gondolkodással*, hanem csak azzal, amely a tárgyak a priori megismerését eredményezi, míg az általános logika számára közömbös az ismeretek eredete, és minden gondolkodás a törvényei fennhatósága alá tartoznak. Jóllehet ez a megkülönböztetés valami lényegeset ragad meg, nem annyira elkülöníti a két logikát, hanem az egyiket a másik részterületévé teszi. Hogy a Kant által hangsúlyozott szembeállításuknak megfelelő súlyt tulajdoníthassunk, másfajta különbséget is kell találni közöttük.

Tekintsük át a felosztás elveit, mégpedig abban a rendben, ahogyan Kant is haladt, vagyis hagyjuk a végére a második alfejezetben bevezetett transzcendentális logikát! Így érthetővé válik, miért okoz olyan sok nehézséget a logika kanti rendszerének átlátása.

Első lépésben a logikán – „az értelem szabályainak tudományán” (B 76) – belül általános és különös logikát különböztetünk meg. Ez utóbbi „azokat a szabályokat tartalmazza, melyeket követve meghatározott fajta tárgyról helyesen gondolkodhatunk.” (B 76) A különös logika alkalmazásának feltétele tehát az, hogy különbséget tegyünk a tárgyak között. Így aztán ahhoz, hogy egy másik logikát állíthassunk vele szembe, nem kell több, mint hogy e másik logika esetében elvonatkoztassunk a tárgyak közötti különbségektől. Ennek megfelelően, *amikor* Kant az általános logikát *a különöshöz való viszonyában definiálja*, éppen ezt a vonását nevezi meg. Az általános logika az értelem szabályait „a gondolkodás tárgyainak különbségeitől teljesen függetlenül vizsgálja” (B 76). Az ábrán a „k-általános” jelző azt kívánja kifejezni, hogy olyan logikáról van szó, amely attól általános, hogy elvonatkoztat a tárgyak közötti *különbségektől* (‘k’ mint különbség). Itt még nincs szó arról, hogy ez a logika formális volna, vagyis teljesen elvonatkoztatna a tárgyaktól, avagy az ismeretek tartalmától. E teljes elvonatkoztatás majd csak egy második absztrakciós lépésben történik meg, amely további alosztályokra osztja a k-általános logikát. Kant egyelőre annyit állít csupán, hogy az általános logika a „gondolkodás teljességgel szükségszerű szabályait tartalmazza, melyek nélkül egyáltalán nem használható az értelem” (B 76), és szerinte e szabályok minden megszorítás nélküli általánosságából fakad az, hogy az őket tárgyaló logika szempontjából közömbös, hogy éppen melyik tárgyról gondolkodunk. Bármikor és bármiről gondolkodjunk is, e logika szükségszerű szabályai szerint kell eljárunk. Nem kétséges, hogy éppen az ilyen eljárást szokás úgy kifejezni, hogy teljesen elvonatkoztatunk a gondolkodás tárgyától vagy tartalmától, és csak a formájára vagyunk tekintettel. Hiszen a hagyományos logikafelfogás szerint a tárgyak közti különbségektől elvonatkoztatni ugyanaz, mint elvonatkoztatni maguktól a tárgyaktól. Kantnak azonban más logikafelfogásra van szüksége annak érdekében, hogy az (általános) logikán belül tér nyíljon a transzcendentális logika számára. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy az általános logikának a különössel való szembeállítása csak *részleges absztrakciót követel meg*, és Kant ebben az összefüggésben nem is említi a tartalomtól való *teljes* elvonatkoztatást.

Mivel az így keletkező k-általános logika csak közbülső lépcsőfok a hierarchiában, nem pedig egy ténylegesen létező önálló tudományt ír le, további jellemzésére nincsen se szükség, se mód. Három dolgot azért így is tudhatunk róla: hogy logika, hogy ellentéte a különös logikának, továbbá megvizsgálhatjuk, milyen részterületei vannak. Ennek érdekében elemzésünknek egy szinttel lejjebb kell ereszkednie a hierarchiában. Csakhogy ha úgy haladunk tovább, ahogy Kant tette, akkor a következő szintről egyelőre keveset mondhatunk, hiszen a

transzcendentális logikáról majd csak az után beszélhetünk, hogy a másik ágat már végigkövettük. A másik ágon azonban először a t-általános logika következik, amelynek ismerjük a *genuszát*, *differencia specificáját* azonban csak a transzcendentális logikával való szembenállása adja majd meg. Szerencsére részterületei ténylegesen létező tudományok, amelyeket kellő részletességgel leírhatunk.

Amit Kant alkalmazott logikának hív, olyasmivel foglalkozik, ami leginkább a pszichológia illetékességi körébe tartozik. Ha ugyanis felmérjük, hogyan hatnak a gondolkodásra az emlékezet törvényei, a képzelet játéka, a szokás hatalma, a hajlamok, az érzékek befolyása és más effélék, könnyebben védekezhetünk ellenük. „Az alkalmazott logika elvei tehát empirikusak, még ha annyiban általános logika is ez, hogy a tárgyak különbségétől függetlenül vizsgálja az értelem használatát” (B 77).⁶ A vele szembeállított logika közös *genusz*uknak megfelelően szintén általános, de *ezen felül* még tiszta is. Kant azzal definiálja, hogy közli, ebben a tiszta általános logikában elvonatkoztatunk azoktól az empirikus tényezőktől, amelyeket az imént felsoroltam. A *genusz*, a t-általános logika, ezek szerint még nem volt minden szempontból tiszta. Ahhoz, hogy tiszta logikához jussunk, el kell vonatkoztatni a gondolkodó *szubjektum* empirikus meghatározottságaitól is. Pár sorral lejjebb azt is megtudjuk, hogy az „*általános*, de *tiszta logika* [...] kizárólag *a priori* elvekkel foglalkozik, s *az értelem meg az ész* kánonja gyanánt szolgál” (B 77).⁷ Végül pedig, mintegy összefoglalásul, két pontba szedve két tulajdonságát emeli ki Kant. Az egyik *differencia specificája* alapján illeti meg, és abban áll, hogy „(2) [m]int tiszta logika nem tartalmaz empirikus elveket, s így semmit nem merít a pszichológiából” (B 78). A másik tulajdonság a *genuszából*, vagyis az ábránk szerinti a t-általános logikából következik. „(1) Mint általános logika ez a tudomány elvonatkoztat az értelmi megismerés minden tartalmától és a megismerés tárgyai közötti különbségtől, és csakis a gondolkodás puszta formáját vizsgálja” (B 78).⁸

Ez az a pont, ahol Kant először beszél a gondolkodás *objektumait* érintő, értelmezésem számára kulcsfontosságú két absztrakcióról, a tárgyak közti *különbségektől való részleges*, illetve a *tárgyaktól való teljes* elvonatkoztatásról. Ezt minden előkészítés nélkül teszi, ráadásul első pillantásra úgy tűnhet, logikátlan sorrendben adja meg a két absztrakciós lépést, hiszen ha teljesen elvonatkoztattunk a tárgyaktól, akkor ezzel egyszersmind a tárgyak közötti különbségektől is elvonatkoztattunk. Retorikai szempontból szerencsésebb lett volna tehát fordított sorrendben, egyfajta fokozásként feltüntetni az elvonatkoztatás lépéseit. Kant azonban annak a sorrendnek megfelelően beszél róluk, ahogyan a tiszta általános logika *genuszain* visszafelé haladunk a porphürioszi fán. Előbb a közelebbi

⁶ Jelentőségteljes, hogy az általánosság kritériumaként ismét a tárgyak közötti különbségektől való elvonatkoztatás tűnik fel.

⁷ A fordítást módosítottam. – H. T.

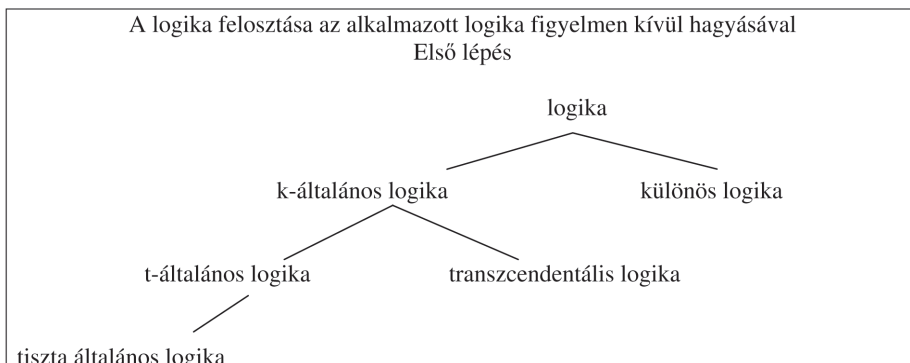
⁸ Kiemelés tőlem. – H. T.

nemfogalomhoz, a t-általános logikához tartozó tulajdonságot említi, amely nem más, mint elvonatkoztatás a megismerés minden tartalmától, a megismerés tárgyaitól ('t' mint a tárgyaktól, illetve a tartalomtól való elvonatkoztatás), majd az eggyel feljebb elhelyezkedő k-általános logikának megfelelő részleges elvonatkoztatáshoz érünk, amikor tehát csak a tárgyak közötti különbségektől vonatkoztatunk el, ahogyan ezt a különös logika tárgyalásakor már láttuk.

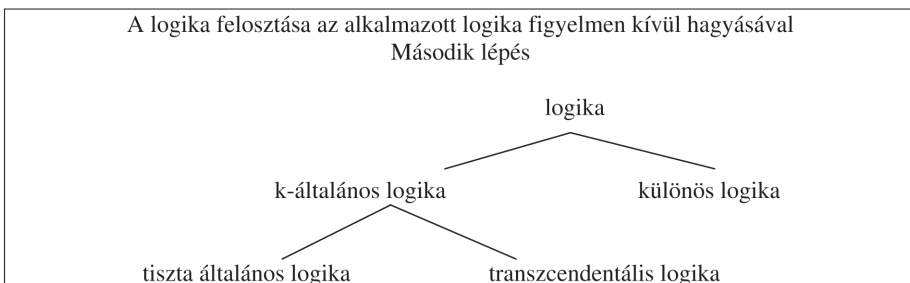
A logika kanti felosztását többek között azért nehéz átlátni, mert Kant a transzcendentális logikát a többitől elkülönítve csak később vezeti be, így az ezekhez fűződő viszonyát az első alfejezetben nem tárgyalhatja, később viszont már nem foglalkozik velük. E stratégiából következik, hogy Kant nem beszélhet a k-általános logikáról (amelyet csak a transzcendentális logika miatt kell felvennünk), és így az a látszat keletkezik, hogy már a különös logikával is a t-általános logika van szembeállítva. A porphürioszi fa elágazási pontjait képviselő logikák ismerete nélkül viszont nehéz rendbe szedni az ágak végén helyet foglaló négy megnevezett logikát. A nehézségeket az is tetézi, hogy legalább négy logikát kell általánosnak nevezünk (k-általános, t-általános, tiszta általános és alkalmazott logika). Állításom szerint pedig egy ötödiket is, a transzcendentális logikát.

Bár Kant tárgyalásmódját követve az eddigiekben igyekeztem figyelmen kívül hagyni a transzcendentális logikát, az elmondottakból és az ábráról máris kiderült, hogy a transzcendentális logika egyike azoknak a logikáknak, amelyek elvonatkoztatnak a tárgyak közötti különbségtől, vagyis maga is k-általános logika. Azt is láttuk már, hogy az különbözteti meg a vele egy szinten álló t-általános logikától, hogy ez utóbbi nemcsak tárgyak közötti különbségektől vonatkoztat el, hanem maguktól a tárgyaktól is, vagy ahogyan Kant a második alfejezet elején mondja: „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától, azaz mindentől, ami benne az objektummal kapcsolatos” (B 79). Ebből adódik a vele szemben álló transzcendentális logika meghatározása. Ez „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától; [hanem] a tárgyról való tiszta gondolkodás szabályait tartalmaz[za]” (B 80).

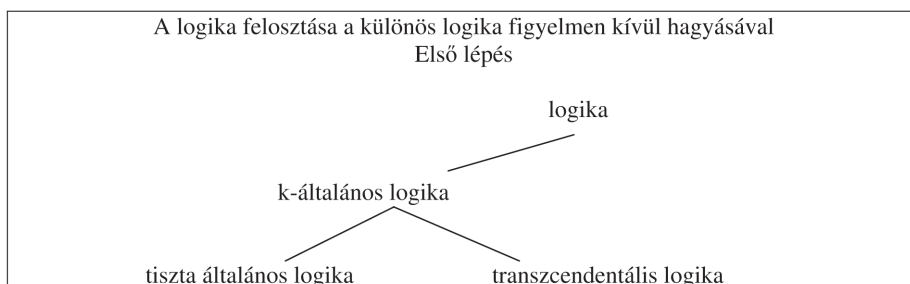
Áttekintettük az ábránkat, és többféle általános logikát definiáltunk, amelyeket jelzőkkel különböztettünk meg egymástól. Ám Kant, onnantól kezdve, hogy bevezeti, végig a minden további jelző nélkül említett általános logikával állítja szembe a transzcendentálist. Mi lehet az imént kidolgozott gondos megkülönböztetések mellőzésének az oka? Bizonyára az, hogy miután az első alfejezetben elvégezte a logika felosztását, nem veszi figyelembe és nem is említi többé a kritikai filozófia számára érdektelen alkalmazott és különös logikát. Vizsgáljuk meg, hogyan módosul az ábránk, ha ezeket mi is töröljük róla. Kezdjük az alkalmazott logikával!

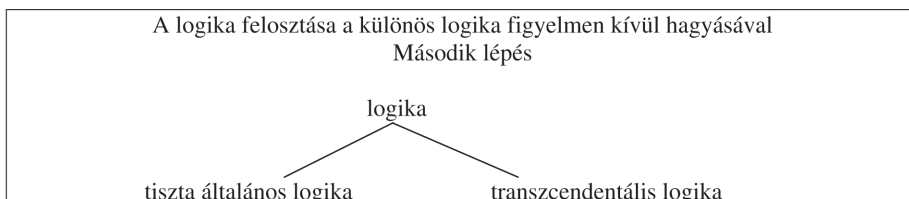
Ha az alkalmazott logikát és a hozzákapcsolódó megkülönböztetési szempontot figyelmen kívül hagyjuk, akkor a t-általános logikát egyedül az képviseli, amit Kant *korábban* tiszta általános logikának nevezett, így ábránkat még egyszerűbb formára hozhatjuk.

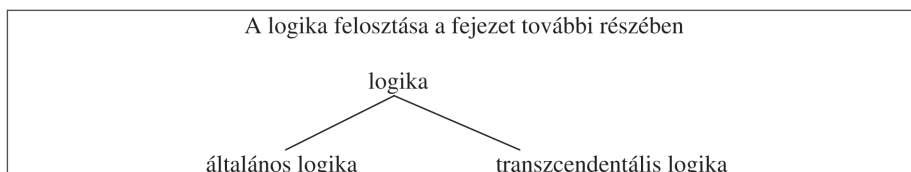
Most tekintsünk el a különös logikától és a hozzá kapcsolódó megkülönböztetéstől is!

Ábránk ismét tovább egyszerűsíthető, hiszen a hierarchia csúcsán szereplő logikának csak egy részterülete lesz, amellyel így „terjedelmileg” egybeesik. Az ábrán tehát nem kell másnak maradnia, mint a tiszta általános logika és a transzcendentális logika szembenállásának a logika tudományán belül.

Mivel azonban általánosnak *hívott* logika csupán egy maradt, a „tiszta” megkülönböztető jelző is feleslegessé vált. Bizonyára ez az oka annak, hogy a fejezet hátralevő részében Kant többé már nem is használja. Ha töröljük a „tiszta” szót, olyan ábra keletkezik, mint amilyent akkor készítenénk, ha Kant nem kívánta volna saját logikájának helyét a korban ismert más logikákkal kapcsolatban is kijelölni, hanem csak az *úgynevezett* általános és a transzcendentális logika viszonyára koncentrált volna, mint ahogy a második alfejezettől kezdve tette is.

Amikor Kant *A tiszta ész kritikájában* a transzcendentális esztétikát követő logika tárgyalásához ért, igyekezett kimerítően számot adni a logika teljes rendszeréről, ahova egy merőben újat is fel kívánt venni. Mind a különös, mind az alkalmazott, mind a transzcendentális logikát egy általános logikával állította szembe, de más-más szempontok szerint.

A különös logika a gondolkodás objektumaira való tekintettel, a transzcendentális a gondolkodás tárgyvonatkozására való tekintettel, az alkalmazott pedig a gondolkodó szubjektumra való tekintettel áll szemben egy-egy általános logikával. Ennek megfelelően ezek az általános logikák is más-más szempontból nevezhetők általánosnak. A k-általános elvonatkoztat a gondolkodás objektumainak empirikus meghatározottságaitól és ezekből fakadó különbségeitől. A t-általános logika *ezen felül* elvonatkoztat attól, hogy a gondolkodás tárgyakra vonatkozik-e vagy sem. A tiszta általános logika mindezeket felül elvonatkoztat a gondolkodó szubjektum empirikus meghatározottságaitól is. Mivel a t-általános, az alkalmazott, sőt a transzcendentális logika is a k-általános logika alá tartozik, mindegyikről elmondható, hogy elvonatkoztat a tárgyak közötti kü-

lönbségektől: éppen ez teszi valamennyit általánossá. Rekonstrukciónk arra az eredményre vezetett tehát, hogy Kant felosztásában három szempont és háromféle absztrakció révén tagolódik a logika, és a különös logikán kívül minden részterület általános logika, de más-más értelemben.

Ennek a rendkívül logikus rendnek a felfedezését azonban megnehezíti, hogy Kant nem volt elég didaktikus, és nem különböztette meg egymástól kellőképpen az általánosság szempontjait.⁹ Minden olvasója érzi, hogy a transzcendentális logika valamiképpen szemben áll az általános logikával. És mivel az első alfejezet teljesnek tűnő felosztása a (tiszt) általános logikával való szembenállásnak csak két változatát ismerte, a különös logikáét és az alkalmazott logikáét, a transzcendentális logikát jobb híján ezek egyikével szokás összefüggésbe hozni, és a kisebbik rosszat választva általában a különös logikák közé sorolják. Rekonstrukciónk viszont azt mutatja, hogy az általános logika és a transzcendentális logika szembenállása egy magasabb szinten álló általános logikán *belül* valósul meg, így a transzcendentális logika maga is az általános logikák közé tartozik.

III. MILYEN ÉRTELEMBEN ÁLTALÁNOS LOGIKA A TRANZSCENDENTÁLIS LOGIKA, ÉS MILYEN ÉRTELEMBEN NEM?

Az eddig elmondottak azonban legjobb esetben is csak az érem egyik oldalát világították meg. Úgy tűnik, a számos kutató, aki más eredményre jutott, nem egyszerűen tévedett, hanem az érem másik oldalát vizsgálta. Ezért az eddig mondottakat azzal is ki kell egészíteni, pontosan milyen értelemben általános és milyen értelemben *nem* általános a transzcendentális logika.

A kanti logikafelosztás megértésének nehézségei, illetve a szakirodalomban található interpretációk sokfélesége minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy Kant szövege három tekintetben is kétértelmű. (1) A logika felosztása *A tiszta ész kritikájában* azzal a céllal szerepel, hogy lehetővé tegye a logika olyan merőben új ágának bevezetését, amely nem egyszerűen az értelem és az ész használatának immanens szabályaival foglalkozik, hanem annak szabályaival is, hogyan vonatkozhat az értelem a priori a tárgyakra, sőt hogyan képes azok a priori megismerésére. A transzcendentális logika kidolgozását a logika szerepének átértékelése tette szükségessé, vagyis az, hogy Kantnál „a megismerés tulajdonképpen organonja nem a logika, ahogyan az arisztotelészi corpus állította, ha-

⁹ Az első alfejezet szövegéből azonban legalább annyi kitűnik, hogy Kant többféle általános logikát ismer. „Az általános logika mármost vagy tiszta, vagy alkalmazott logika” (B 77). Ebben a mondatban háromféle általános logika szerepel, hiszen a további jelző nélkül álló „általános logika” is önállóan tekinthető annyiban, hogy ha pusztán az első fejezet logikafelosztását kívánjuk rekonstruálni, ezt kell a különös logikával szembeállítani. Ez a mondat egyszersmind arra is példát szolgáltat, hogy általános logikának lehetnek általános logikák alárendelve, vagyis egy általános logika *részterületei* külön-külön is általánosak lehetnek.

nem a szemlélet” (Brandt 1998. 82), illetve a transzcendentális esztétika (Kant 2004. 96). Csakhogy Kant nem egyszerűen elveti a hagyományos logikát, hanem a pusztá gondolkodás tudományaként, illetve a megismerő gondolkodás tudományaként mintegy megkettőzi.¹⁰ Ebből fakad az egyik kétértelműség, amely a logika tárgyalását *A tiszta ész kritikájában* meghatározza. Kant az *általában vett gondolkodás* és a *megismerő gondolkodás* tudományaként is beszél a logikáról, és a két szempont gyakran keveredik. (2) A kétértelműség másik forrása, hogy Kant nem különbözteti meg egyértelműen az általánosság két alapvető fogalmát: a gondolkodás *tárgyai*, illetve *fajtai* szerinti általánosságot. Az általánosságnak azok a típusai, amelyekkel az előző szakaszban találkoztunk, mind a gondolkodás *tárgyai* szerinti általánossághoz tartoztak: jóllehet a felsorolt általános logikák különböztek egymástól, megegyeztek abban, hogy mindegyik k-általános logika, olyan, amely a gondolkodás tárgyainak különbségétől függetlenül vizsgálja a gondolkodást. Van azonban az általánosságnak egy merőben más szempontja is. Eszerint egy logika akkor általános, ha *mindenfajta* gondolkodást vizsgál (a tárgyakra *a priori*, illetve *a posteriori* vonatkozót, továbbá az olyan gondolkodást is, amely teljesen elvonatkoztat a tárgyaktól). (3) Végül, a logika egyes ágainak meghatározásakor nem világos, mit kell az adott logika definíciójának, és mit a definícióból következő tulajdonságának tekinteni.

Ha az elemző nem kíván semmi fontosat szem elől téveszteni, akkor nem dönthet úgy, hogy a logika egyik felfogását, illetve az általánosság egyik fogalmát teljesen elveti, és semmilyen formában nem juttatja érvényre, hiszen Kantnál mindegyiknek megvan a maga jelentősége. Így a transzcendentális logika mibenlétével kapcsolatban nem lehet az az utolsó szó, hogy ez egy általános logika. Ezt a tételt ki kell egészíteni annak egyértelmű megadásával, hogy a logika és az általánosság melyik fogalmára támaszkodva állítjuk ezt, sőt, ha Kant logikafelosztásának teljes rekonstrukciója volna a célunk, azzal is ki kellene egészíteni, hogy megadjuk, más értelemben véve mi a transzcendentális logika. Ez utóbbi célkitűzés meghaladná e tanulmány kereteit, ám az itt képviselt tétel pontos értelmének rögzítése és az egymással keveredő szempontok megkülönböztetése érdekében elengedhetetlennek tűnik *terminológiai* döntéseket hozni. Magukon az elnevezéseken semmi nem múlik, fontos viszont, hogy egyértelművé tegyük terminusaink jelentését. Az elmúlt évszázad vitái bizonyára azért nem jártak megnyugtató eredménnyel, mert résztvevői a maguk számára sem fogalmazták meg világosan, hogy a logika és az általánosság milyen fogalmával dolgoznak.

Az előző szakasz szövegelemzése olyan tételhez vezetett, amelyben a szavak jelentése meghatározott, hiszen az elemzés során nemcsak a transzcendentális

¹⁰ „Kant kellemetlen és a tudománytan számára nagyon terhes következetlensége volt [...], hogy transzcendentális logikája mellett a közönséges logikát is meg kívánta őrizni és érvényesnek akarta tartani” (Fichte 2006. 346).

logika, hanem maga a logika és az általánosság fogalma is értelmezést nyert. Ennek alapján javaslom, hogy a logikát Kantnál elsődlegesen a *gondolkodás* szabályai tudományának tekintsük (függetlenül attól, hogy szerezhetünk-e ismereteket e gondolkodás révén), továbbá hogy az „általános” jelzőt tartsuk fenn annak a logikának, amely *tárgyainak* (nem pedig fajtáinak) különbségétől függetlenül vizsgálja a gondolkodást. Ebből az is következik, hogy a különös logika, mivel maga is logika, szintén általában véve a gondolkodás (nem pedig a megismerő gondolkodás) szabályaival foglalkozik. Javaslom továbbá, hogy különös mivoltát abban lássuk, hogy a gondolkodás sajátos tárgyainak elgondolását (nem pedig az elgondolás sajátos módjait) vizsgálja. Ha ezt a terminológiát használjuk, az általános és a különös logika egymás komplementei lesznek, ahogy ezt gondolni is szokás. Ebben a tanulmányban nincs szükség arra, hogy új kifejezéseket vesszünk be mindarra, amit terminológiai döntésünk megfosztott korábbi – igaz, kétértelmű – megnevezésétől.¹¹ Itt csupán annak megmutatása volt a célom, hogy a transzcendentális logika a megadott értelemben általános logika. Befejezésül már csak arra a kérdésre térek ki, hogy melyik *két* másik értelemben véve *sem* általános logika a transzcendentális logika, és nevezhetjük-e legalább akkor különös logikának, ha ezek valamelyikében vesszük.¹²

Ha az itt javasolt terminológiától eltérően abból indulunk ki, hogy logika a *megismerő gondolkodás* szabályaival foglalkozik, a transzcendentális logika akkor is rászolgál a logika névre, mert *a priori ismereteket* szerezhetünk vele a lehetséges tapasztalat tárgyairól. Általánosnak viszont már nem hívhatjuk, mivel nem „válogatás nélkül ítélkezik a tárgyról” (Kant 2004. 114), hanem különbséget tesz közöttük. A *Transzcendentális dialektika* éppen azt tárgyalja, hogy milyen látszat keletkezik, ha a megismerés szempontjából is általánosnak tekintjük a transzcendentális logikát, és arra figyelmeztet, hogy „visszaélést követnek el, akik az *általános, korlátozatlan* értelemlételemhasználat organonjává teszik, és arra merészked-

¹¹ A kérdést részletesebben tárgyalom és terminológiai javaslatot is teszek: Hankovszky 2014. 183–200.

¹² Vázquez Lobeiras a Kantnál egymással keveredő szempontoknak az általam javasoltól különböző szétválasztására tesz kísérletet. Megítélése szerint vannak olyan szöveghe-lyek, amelyek alapján a transzcendentális logika a különöshöz áll közel, de Kant soha sem azonosította őket (Vázquez Lobeiras 2001. 111). Sőt, mivel a „transzcendentális logika nem egy speciális tárgyra irányul, hanem egyáltalán a tárgyra, az »általánosság« egy mozzanatát is magában hordja” (Vázquez Lobeiras 2001. 112). Vázquez Lobeiras szerint azért lehetséges, hogy a transzcendentális logika az általánoshoz és a különöshöz egyaránt hasonlítson, de mindegyiktől különbözzön is, mert Kantnál a logikának kétféle felosztása van, amelyek két különböző szempontot érvényesítenek. Ha metodológiai szempontból tekintjük, akkor egyszerűen általános és különös részre kell osztanunk. A transzcendentális logikának ebben a felosztásban nincs helye, mert nem ennek, hanem egy másiknak az alap kategóriája. A tiszta ész tudományok rendszere viszont általános és transzcendentális logikára tagolódik, és ebben a felosztásban a különös logika semmilyen szerepet nem játszik (Vázquez Lobeiras 2001. 113). Mivel a transzcendentális és a különös logika ezek szerint más-más szempontból áll szemben az általános logikával, e szembenállásból nem következik, hogy a transzcendentális logika is különös logika lenne.

nek, hogy kizárólag a tiszta értelem segítségével *tetszőleges* tárgyokról szintetikus módon ítéljenek” (Kant 2004. 114).¹³ Így tekintve sem volna azonban szerencsés különös logikának hívni, hanem megnevezésére új terminust kellene bevezetni. Mert Kant filozófiájának fontos aspektusai megkövetelik ugyan, hogy a *logikát* ne csak egyáltalán a gondolkodás, hanem a *megismerő gondolkodás* szabályai tudományának is tekintsük, a „különös” korábban megadott jelentésének feladását semmi nem indokolja. Ezért még ha Kant megértése érdekében alkalmanként elkerülhetetlen is felváltva érvényesíteni a két különböző logikafelfogást (lehetőség szerint jelezve, mikor melyikről van szó), a „különös” egyszer már rögzített jelentéséhez érdemes ragaszkodni. Márpedig a „különös” jelzót olyan logikákhoz rendeltük, amelyeknek tárgyterülete korlátozott már egyáltalán a gondolkodás szempontjából is és nem csak a megismerő gondolkodás szempontjából; a transzcendentális logika viszont nem ilyen.

Még kevésbé hívhatjuk különösnek a transzcendentális logikát arra hivatkozva, hogy csak annyiban foglalkozik a gondolkodással, amennyiben a priori vonatkozik a tárgyakra, „nem úgy, mint az általános logika, mely nem tesz különbséget empirikus és tiszta ismeretek között” (Kant 2004. 110). Jóllehet a transzcendentális logika különbséget tesz a gondolkodás *fajtái* között, mivel csak „a tárgyról való tiszta gondolkodás szabályait tartalmaz[za]” (Kant 2004. 109), és *ennyiben* nem általános, ettől még újra csak nem válik különössé, mert ezzel a jelzővel nem a gondolkodás fajtái, hanem *tárgyai* szerinti részlegességre utalunk (vö. Zinkstok 2013. 171, 188). Ha egyértelműen szeretnénk állást foglalni a transzcendentális logika besorolása körüli vitás kérdésekben, az általánosság ilyen hiányának kifejezésére is önálló terminust volna érdemes bevezetni. Tanulmányom első szakaszának vége és teljes második szakasza ugyanis éppen azt mutatta meg, hogy akármilyen korlátozott legyen is bizonyos szempontokból, a transzcendentális logikának semmi köze azokhoz a logikákhoz, amelyek Kantnál „az értelem különös használatának logikája” nevet kapták.

IRODALOM

- Brandt, Reinhard 1998. Transzendente Ästhetik, §§ 1–3. In G. Mohr – M. Willaschek (szerk.) *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*. Berlin, Akademie Verlag. 81–106.
- Fichte, Johann Gottlieb 2006. [Vom Unterschiede zwischen der Logik und der Philosophie selbst, als Grundriss der Logik und Einleitung in die Philosophie]. In R. Lauth *et al.* (szerk.) *Johann Gottlieb Fichte. Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog. II. sorozat, 14. kötet. 193–400.
- Hankovszky Tamás 2014. *Fichte korai tudománytanának alapfogolata. Transzcendentális filozófia és antropológia*. Budapest, L’Harmattan–Könyvpont.

¹³ A fordítást módosítottam, a kiemelések tőlem. – H. T.

- Höffe, Otfried 2004. *Kants Kritik der reinen Vernunft. Die Grundlegungen der modernen Philosophie*. München, Beck.
- Kant, Immanuel 1998. *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán. [H. n.], Ictus.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz.
- Kemp Smith, Norman 2003. *A Commentary to Kant's 'Critique of Pure Reason'*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan [1918].
- Pinder, Tillmann 1979. Kants Begriff der Logik. In *Archiv für Geschichte der Philosophie*. 61/3. 309–336; 319.
- Stuhlmann-Laeisz, Rainer 1976. *Kants Logik. Eine Interpretation auf der Grundlage von Vorlesungen, veröffentlichten Werken und Nachlaß*. Berlin – New York, de Gruyter.
- Tolley, Clinton 2012. The Generality of Kant's Transcendental Logic. *Journal of the History of Philosophy*. 50/3. 417–446.
- Vázquez Lobeiras, María Jesús 2001. Kann man Kants transzendente Logik »besondere Logik« nennen? In V. Gerhardt *et al.* (szerk.) *Kant und die Berliner Aufklärung. Akten des IX. Internationalen Kant-Kongresses*. Berlin – New York, de Gruyter. 106–113.
- Wolff, Michael 1995. *Die Vollständigkeit der kantischen Urteilstafel. Mit einem Essay über Freges Begriffsschrift*. Frankfurt am Main, Klostermann.
- Zinkstok, Johannes Theodoor 2013. *Kant's Anatomy of Logic. Method and Logic in the Critical Philosophy*. Dissertáció.
<http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/fil/2013/j.t.zinkstok/> (utolsó hozzáférés: 2014. július 30.).